УДК 378

Вікторія Ушмарова,
докторант кафедри теорії і методики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
Оксана Каданер,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ ЗІ ЗДІБНИМИ УЧНЯМИ

У статті висвітлюється зміст принципу суб'єктності як одного з методологічних принципів удосконалення готовності вчителів початкової школи до роботи зі здібними учнями у системі післядипломної освіти. Виконаний аналіз співвідношення понять «суб'єкт», «суб'єктність», «особистість» у вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних дослідженнях. Розкривається сутність категорій «суб'єкт діяльності», «суб'єктність педагога». Обґрунтовується теза про те, що формування готовності вчителів початкової школи до роботи зі здібними учнями з опорою на принцип суб'єктності спрямовується на професійно-особистісний розвиток вчителів як суб'єктів педагогічної діяльності та як суб'єктів післядипломної освіти.

Ключові слова: *суб'єкт, суб'єктність, суб'єктність педагога, принцип, післядипломна педагогічна освіта, вчитель початкової школи.*

В статье освещается содержание принципа субъектности как одного из методологических принципов совершенствования готовности учителей начальной школы к работе со способными учащимися в системе последипломного педагогического образования. Анализируются соотношения понятий «субъект», «субъектность», «личность» в отечественных и зарубежных психолого-педагогических исследованиях. Раскрывается сущность категорий «субъект деятельности», «субъектность педагога». Обосновывается тезис о том, что формирование готовности учителей начальной школы к работе со способными учащимися с опорой на принцип субъектности направлено на профессионально-личностное развитие учителей как субъектов педагогической деятельности и субъектов последипломного образования.

Ключевые слова: *субъект, субъектность, субъектность педагога, принцип, последипломное педагогическое образование, учитель начальной школы.*

The content of subjectivity as one of the methodological principles of perfection of elementary school teacher's readiness to work with able pupils in the system of postgraduate pedagogical education has been discussed. The analysis of such concepts correlation as «subject», «subjectivity», «individual» in domestic and foreign psychological and pedagogical researches is carried out. The essence of such categories as «subject of activity», «subjectivity of the teacher» is clarified. The authors state the idea of perfection of elementary school teachers' readiness to work with able pupils on the basis of the subjectivity principle. This perfection is aimed at professional and personal development of teachers as subjects of pedagogical activity and subjects of postgraduate education.

Key words: *subject, subjectivity, subjectivity of teacher, principle, postgraduate pedagogical education, elementary school teacher.*

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, які породжують нові соціальні виклики і ведуть до зростання нестабільності і невизначеності соціальних регулятивів, все більшою мірою орієнтують освітні системи різних країн на розвиток у окремого суб'єкта здатності жити і працювати в епоху криз (В. Вернадський, С. Капіца, Д. Лихачев, М. Мамардашвілі П. Тейяр де Шарден, Р. Хенві та ін.). Проте освіта загалом і післядипломна педагогічна, зокрема, поки не повністю готові до виконання цієї функції.

У сучасних дослідженнях (В. Бєляков, А. Брушлинський, В. Кремень, В. Петровський, С. Сисоєва та ін.) підкреслюється, що з метою подолання кризи освітньої парадигми, яка найбільш повно відчувається у освіті дорослих, необхідно переглянути роль зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку людини як суб'єкта. Проблема, здебільшого, полягає в тому, що сформований тип мислення, поведінки та діяльності суб'єкта значною мірою залишається на позиції, яку психологи називають «позицією зовнішнього контролю», філософи і педагоги – «недостатньо суб'єктною», практики – «виконавською» (О. Бодальов, Є. Бондаревська, Є. Ільєнков, С. Рубінштейн, М. Хайдеггер та ін.). Ці характеристики підкреслюють у відносинах людини з навколишнім світом завищену значущість зовнішніх факторів і незначну роль внутрішніх. У зв'язку з цим, відповідальність суб'єкта за самого себе (прийняття життєво важливих рішень і контроль за їх виконанням) перекладається в зовнішнє середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи вітчизняними та зарубіжними дослідниками питання розвитку суб'єкта вивчалися, виходячи з того, що в ньому самому міститься джерело його самовдосконалення (В. Соловйов, С. Франкл). Засновники культурно-історичної концепції розвитку суб'єкта (Л. Виготський, О. Леонтьєв, А. Лурія) вважали цей процес похідним від теорії відображення і об'єктивістських поглядів, але припускали, що всі вищі психічні функції

суб'єкта є суть соціальних відносин, перенесених всередину. Ідею комплексного вивчення суб'єкта відстоювали у своїх дослідженнях Б. Ананьєв, М. Бердяєв. Такі вчені як А. Брушлінський, М. Каган розвиток суб'єкта розглядають через трансформації, які відбуваються з суб'єктом в його діяльності в системі суспільних відносин.

З розуміння інтерактивної природи суб'єкта виходили в своїх дослідженнях А. Адлер, О. Бодалєв, Е. Еріксон, К. Левін, В. Франкл та ін. Прихильники антропологічного напряму у філософії та педагогіці вважають найважливішим відкриттям в процесах розвитку суб'єкта те, що його сутність розглядається у зв'язку зі здатністю побудувати самого себе (М. Бердяєв, В. Слободчиков, Г. Щедровицький). Надаючи пріоритетної ролі взаємодії між суб'єктами, М. Бахтін, Г. Батищев вважають, що суб'єкт є особистість настільки, наскільки він що-небудь означає для інших.

Представниками гуманістичного підходу вищим проявом зв'язків суб'єкта з людьми і навколишнім середовищем вбачалася любов до творчої праці (Е. Фромм, Ю. Сенько). Суб'єкт повинен мати можливість віднести себе до того чи іншого соціуму, до певного професійного середовища, яке б спрямовувало його життя і надавало йому сенсу.

Значущими для нас є дослідження В. Горшкової щодо проблеми розвитку дорослого як суб'єкта неперервної професійної освіти у відкритому освітньому середовищі, В. Бєлякова – щодо професійно-особистісного розвитку суб'єкта післядипломної педагогічної освіти у сучасних умовах глобалізації. Незважаючи на значний доробок вітчизняних і зарубіжних науковців у дослідженні феномену суб'єктності, утім, повної реалізації суб'єктний принцип наразі не знайшов у педагогічній науці.

Мета статті: обґрунтування суб'єктності як методологічного принципу удосконалення готовності вчителів початкової школи до роботи зі здібними учнями у системі післядипломної педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема суб'єктності набула актуальності у зв'язку із розвитком уявлень про активну роль людини у процесі життєдіяльності. У процесі життя людина здійснює перехід від пасивного способу споживання або засвоєння культури до активного оволодіння діяльністю задля створення свого образу життя. Суб'єктність є однією з системних характеристик діяльності, а найвищою формою суб'єктності є особистісний сенс, який надається подіям і діям. Суб'єктність як характеристика особистості безпосередньо виражає ставлення людини до себе як до діяча, творця своєї історії. Перш за все це пов'язане із визнанням своєї активності, усвідомленості, здатності до цілепокладання, свободи вибору і відповідальності за нього.

У сучасних дослідженнях процес професійної підготовки майбутніх вчителів розглядається як механізм цілеспрямованого педагогічного управління процесом суб'єктного перетворення студентів. В. Євдокимов

підкреслює, що загальним принципом педагогічного управління має стати перехід зі споглядальної та виконавської позиції на позицію активного суб'єкта діяльності [10, с. 23]. За таких умов становлення суб'єктності педагогів – це «…процес і результат зростання їхньої самоорганізації, самоствердження і самореалізації в соціокультурному, професійному середовищі, а навчальний процес розглядається як засіб і умова суб'єктного перетворення його учасників у єдиному просторі взаємодії» [10, с. 23].

У контексті психологічних досліджень принцип суб'єктності дозволяє розглядати людину «не як сукупність окремих її психічних функцій і когнітивних параметрів, … а як єдине ціле з усіма її індивідуальними особливостями і проявами, коли вона сама (як суб'єкт) розвиває, організує і контролює свою активність» [7, с. 77–78].

Термін «суб'єкт», входить до французької, а потім і інших європейських мов (як передбачається, через роботи Декарта) у XVII ст. В цей час теорія пізнання, ґрунтуючись на природничо-наукових принципах, не враховувала особливість людської складової пізнання, тому інтерпретація суб'єкта у гносеологічному розумінні відбувається через термін «суб'єктивність», що означає здебільшого зміст внутрішньої ідеальної реальності людини, яка протистоїть реальності зовнішній, «об'єктивній». В подальшому кожна історична епоха наповнювала їх власними сенсами [6].

Уже з кінця XIX ст. з боку представників таких філософських напрямів як екзистенціалізм, персоналізм, прагматизм, гносеологічний підхід до сутності суб'єкта підлягає критиці і висувається ідея людини як суб'єкта, який не лише пізнає, а й діє, тому увагу слід концентрувати на екзистенційних аспектах людського буття. В цей час тема суб'єкта входить у коло інтересів наук про людину і суспільство (в першу чергу, соціології, психології, педагогіки), які зосереджують увагу на діяльнісних аспектах суб'єкта. А орієнтовно з другої чверті XX ст. питання суб'єктивності входить у резонанс з проблемою пошуків власне людських ресурсів розвитку суспільства, оскільки продуктивність економіки, перспективність техніки, оновлення науки і культури виявляють залежність від якості діяльності індивідуальних суб'єктів. Тому проблема суб'єктивності поступово перетворюється у проблему суб'єктності [6].

У вітчизняній науковій спільноті термін «суб'єктність» вперше використовується О. Леонтьєвим у праці «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1977) у значенні певного набору якостей, які характеризують сферу діяльнісних здібностей людини, її здатність до самодетермінації, творчої активності тощо.

Дослідження морфології слова «суб'єктність» дозволяє підкреслити його семантичне значення – «той, що належить суб'єкту, відноситься до нього». Тобто, цей термін означає системну якість суб'єкта, характеристику його діяльнісної, екзистенційної сфери, на відміну від

терміну «суб'єктивність», який характеризує адекватність/неадекватність відображення суб'єктом об'єктивної дійсності, тобто пізнавальні здібності людини.

Суб'єктність розглядається дослідниками на різних рівнях: онтологічному, психологічному, педагогічному. У науках про людину та суспільство (психологія, педагогіка, соціологія та ін.) розуміння суб'єкта пов'язане з розумінням його як суб'єкта життєдіяльності.

Суб'єкт – фундаментальна категорія філософії та психології. У філософсько-психологічній літературі суб'єкт визначається як носій предметно-практичної діяльності (зокрема, і педагогічної) і пізнання. Суб'єкт є носієм практичної і теоретичної діяльності настільки, наскільки він залучається за допомогою реальної діяльності до процесу безпосереднього перетворення і пізнання навколишньої дійсності. Потреба у пізнанні є однією із найважливіших характеристик суб'єкта.

Суб'єкт характеризується свідомістю, самосвідомістю (тобто, переживанням власного «Я»). Свідомість – це здатність діючого, діяльного суб'єкта відображати способи його дій, відтворення людиною ідеального образу своєї діяльності. Тобто, свідомість – це рефлексія суб'єктом дійсності, діяльності, самого себе. Саме у здатності до рефлексії знаходить своє найвище втілення природа людської суб'єктності.

Особливу увагу аналізу категорії суб'єкта в психологічній науці приділив А. Брушлинський. Вчений підкреслює, що «трактування людини як суб'єкта допомагає цілісно, системно розкрити його специфічну активність у всіх видах взаємодії зі світом. У міру дорослішання в житті людини все більше місце займають саморозвиток, самовиховання, самоформування і відповідно більша питома вага належить внутрішнім умовам, через які завжди тільки і діють зовнішні причини, впливу...» [3].

Отже, суб'єкт виступає як цілісна система внутрішніх умов, необхідно і суттєво опосередковуючих всі зовнішні причини (педагогічні та ін.). Формуючись і змінюючись в процесі розвитку, внутрішні умови визначають те специфічне коло зовнішніх впливів, яким це явище, процес можуть піддатися. Бути суб'єктом – одна з системних якостей, в яких об'єктивно виступає людина. Бути суб'єктом, тобто творцем своєї історії, означає ініціювати та здійснювати, перш за все, практичну діяльність, спілкування, пізнання, споглядання та інші види специфічної людської активності.

Найчастіше суб'єкт ототожнюється з особистістю, яка є носієм суб'єктних властивостей. Але Б. Ананьєв вважає, що збіг особистості і суб'єкта відносні навіть при максимальному наближенні їх властивостей, оскільки суб'єкт характеризується сукупністю діяльностей і мірою їх продуктивності, а особистість – сукупністю суспільних відносин [1].

Кореляційний аналіз категорій і явищ «особистості» та «суб'єктності» дозволяє стверджувати, що вони детермінують одна одну.

За твердженням А. Петровського, бути особистістю – означає бути суб'єктом власного життя, суб'єктом предметної діяльності, суб'єктом навчання, суб'єктом самосвідомості [10]. Суб'єктність трактується А. Петровським як конституююча характеристика особистості, як властивість самодетермінації її буття у світі [10].

О. Волкова тлумачить суб'єктність як властивість, яка розкриває сутність людського способу буття, що полягає в усвідомленому і діяльному ставленні до світу і себе в ньому, і здатність відтворювати взаємообумовлені зміни у світі, інших людях, в собі. Суб'єктність людини виявляється в її діяльності [4].

Отже, розуміння суб'єкта в філософії та психології пов'язується з наділенням людського індивіда якостями бути активним, самостійним, здатним, умілим у здійсненні специфічно людських форм життєдіяльності, перш за все предметно-практичної діяльності.

Найбільш уживаним в психології є вираз «суб'єкт діяльності». У такому контексті використовують категорію «суб'єкт» К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін. Стати суб'єктом певної діяльності – означає освоїти цю діяльність, оволодіти нею, бути здатним до її здійснення і творчого перетворення.

Категорію «суб'єктність педагога» розглядають як «професійну компетентність педагога» (А. Маркова), «інтегративну властивість особистості педагога, що складається з його психофізіологічних властивостей (задатків), здібностей, спрямованості та інших особистісних властивостей і професійної компетентності» (І. Зимня), «те, що належить педагогові як суб'єктові діяльності та проявляється у неповторності професійного «Я», в його унікальності та творчості… і неповторному індивідуальному творчому стилі педагогічної діяльності» (Ю. Журат), «особистісне утворення, що інтегрує в собі всі властивості і якості педагога, що зумовлюють успішність педагогічної діяльності» (О. Волкова).

Для нашого дослідження суттєвими є висновки О. Волкової щодо того, що самосвідомість педагога-суб'єкта пов'язана із ставленням педагога до себе як суб'єкта власної педагогічної діяльності, відрізняється гнучкістю «Я-концепції», що характеризує особистість як відкриту систему, тобто здатну до безперервних змін, вдосконалення, до активної взаємодії із зовнішнім середовищем. Виконання професійної діяльності набуває для педагога, що ставиться до себе як до суб'єкта цієї діяльності, особистісного сенсу. Педагог як суб'єкт діяльності характеризується особливим ціннісним ставленням до учнів, яке виявляється в його мотиваційно-смислових установках, пов'язаних зі сприйняттям учня як унікальної внутрішньо детермінованої, самоцінної особистості, рівноправного партнера педагогічної взаємодії.

Суб'єктність педагога за О. Волковою є певною педагогічною

позицією, суть якої полягає в діалогічному спілкуванні з учнями, в актуалізації суб'єктності в учнів. Зміст суб'єктності знаходить своє відображення в особливостях взаємодії педагога і учнів: в установках на партнера і в особливостях мовної поведінки. Суб'єктність педагога, на переконання О. Волкової, є передумовою і провідним атрибутом організації особистісно орієнтованого педагогічного процесу [4]. Зазначені характеристики суб'єктності педагога є особливо важливими передумовами успіху його роботи зі здібними учнями.

Сутність професійної суб'єктності вчителя початкових класів Ю. Журат визначає як «його інтегральну професійно важливу якість, основними проявами якої є професійне самовизначення як суб'єкта педагогічної діяльності в початковій школі, здатність і готовність до педагогічної діяльності та автономність у ній, а також суб'єктна поведінка та діяльність у процесі реалізації професійних функцій» [2].

Узагальнення наведених точок зору дослідників переконує в тому, що суб'єктність – це якісний стан особистості педагога, констатуючи вищий рівень його професійного розвитку.

Суб'єктності педагога властива самоактуалізація. У реальній поведінці педагога самоактуалізація означає (за А. Маслоу) повне, живе і безкорисливе переживання життя з повним зосередженням і заглибленістю в нього; постійний вибір з усіх наявних у нього можливостей саме можливості зростання; наявність і можливість прояву «Я»; здатність взяти на себе відповідальність; уміння прислухатися до самого себе; актуалізація своїх можливостей; вищі переживання; позбавлення від помилкових уявлень про себе; виявлення своїх захистів і подолання їх [8].

Для особистості вчителя досягнення суб'єктності не є досягненням заздалегідь зазначеної планки, а безперервний рух до професійного і особистісного самовдосконалення. З цієї точки зору досягнення суб'єктності означає не кінцевий пункт життєвого руху і розвитку, а досягнення тієї вершини, з якої відкриваються нові горизонти подальшого руху. Одночасно суб'єкт – це автономія, самостійність, ініціатива і відповідальність.

Суб'єктність педагога пов'язана зі здатністю індивіда перетворювати власну життєдіяльність, педагогічну діяльність в предмет практичного перетворення, вдосконалення. Сутнісними властивостями цього процесу є: цілепокладання власного професійно-особистісного розвитку і себе як регулятора цих процесів; вибір, знаходження і продукування психолого-педагогічних засобів для досягнення поставленої мети; прийняття рішень для максимального досягнення мети за будь-яких можливих умов; виконання прийнятих рішень; оцінка результатів і аналіз досягнутого ступеня успішності; накопичення індивідуального досвіду, фіксація результатів і способів розвитку власних суб'єктних якостей [5, с. 25].

У контексті дослідження проблеми формування готовності вчителів

початкової школи до роботи зі здібними учнями ми розглядаємо суб'єктність педагога як сутнісну властивість особистості, що виявляється у ставленні до себе як до суб'єкта власної діяльності та ставленні до учня як до суб'єкта його власної діяльності, що забезпечує визнання учня основним суб'єктом навчання та ініціює створення сприятливих умов для розкриття потенціалу індивідуальних здібностей учня, його саморозвитку і самовизначення, перетворення його в суб'єкт власної життєдіяльності.

Висновки і перспективи. Таким чином, суб'єктність – це властивість, яка розкриває сутність людського способу буття, що полягає в усвідомленому і діяльному ставленні до світу і себе в ньому, і здатність відтворювати взаємообумовлені зміни у світі, інших людях, в собі. Суб'єктність людини виявляється в її діяльності. Формування готовності вчителів початкової школи до роботи зі здібними учнями з опорою на принцип суб'єктності має двоспрямований характер. З одного боку здійснюється вплив на розвиток вчителів як суб'єктів педагогічної діяльності, з іншого – як суб'єктів післядипломної освіти, що передбачає залучення педагога в якості активного діючого суб'єкта до процесів роботи з навчальною інформацією, процесів діяльності, включення до культурно-розвиваючого середовища навчальної групи, професійного закладу, педагогічної спільноти, до процесів розвитку самого себе.

Предмет подальшого нашого дослідження становить уточнення механізмів становлення особистості вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності та як суб'єкта післядипломної освіти, обґрунтування інших методологічних принципів формування готовності вчителів початкової школи до роботи зі здібними учнями у системі післядипломної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта // Человек и общество / Под. ред. Б. Г. Ананьева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1967. – Вып. 2. – С. 235–250.
2. Боднар А. Я. Психолого-педагогічний аналіз проблеми суб'єкта та суб'єктності в процесі становлення професійної суб'єктності майбутнього вчителя / А. Я. Боднар, Ю. В. Журат // Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – 2013. – Т. 149. – С. 37–43.
3. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке (статья первая) // Психологический журнал, 1991. – 12 (6). – С. 3–10.
4. Волкова Е. Н. Субъектность педагога: теория и практика: автореф. дис... докт. психол. наук: [спец.] 19.00.07 «Педагогическая психология» / Е. Н. Волкова; М.: Психол. Ин-т РАО, – Москва, 1998. – 50 с.
5. Кашлев С. С. Субъектность как профессиональная компетентность педагога / С. С. Кашлев, С. Н. Глазачев, Н. И. Соколова // Вестник международной академии наук – специальный выпуск. – 2011. – С. 25.

6. Кисельова Ю. М. Від «суб'єкта» та «суб'єктивності» до «суб'єктності»: термінологічні пошуки / Ю. М. Кисельова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – Випуск 23 (2). – 2013, Т. 21. – № 9/2. – С. 135–140.
7. Кузікова С. Саморозвиток особистості: суб'єктний підхід / С. Кузькова // Психологія особистості. – 2013. – № 1. – С. 77–86.
8. Маслоу А. Самоактуализация : Пер. с англ. // Психология личности. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 109–121.
9. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. / В. А. Петровский. – Ростов на Дону : АО «Цв. печать», 1993. – 509 с.
10. Прокопенко І. Ф. Педагогічні технології в підготовці вчителів : навч. посібник / І. Ф. Прокопенко, В. І. Євдокимов. – Харків : Колегіум, 2013. – 364 с.